

Gülsüm Hüseynova  
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,  
filologiya üzrə elmlər doktoru,  
[gulsum.huseynova27@mail.ru](mailto:gulsum.huseynova27@mail.ru)

### İran dillərində hal kateqoriyası

**Açar sözlər:** kateqoriya, hal, vasitəsiz hal, ümumi hal, əsas hal, vasitəli hal, fleksiya

**Ключевые слова:** категория, состояние, косвенное состояние, общее состояние, основное состояние, прямое состояние, флексия.

**Key words:** category, condition, indirect condition, common condition, main condition, direct condition, flexes.

İsmi qrammatik kateqoriyalar arasında hal özünəməxsus yer tutmaqla yanaşı, istər təyin olunmasına, istər qrammatik və linqvistik statusuna, istərsə də ifadə üsullarına münasibətdə daim elmi mübahisələr doğuran kateqoriyadır. Bu kateqoriya dilə dair elmi-nəzəri fikirlərin irəli sürüldüyü ən qədim dövrlərdən diqqəti cəlb etmişdir. Aristotel rəhbərliyi nitqdə adların rast gəlinən və addan fərqlənən formalarına münasibət bildirərkən yazmışdır: «Nə insandır, nə addır. Onu adlandırmaq olmur. Çünki o nə nitqdır, nə də inkar. Qoy qeyri-müəyyən ad adlansın. «Filonun», «Filon» və buna oxşar olanlar ad deyil, adların hallarıdır» [1, s. 92].

Hal bəzədən qədim fikir hind alimi eramızdan əvvəl V-II əsrlərdə yaşaması güman edilən Paniniyə aiddir. Onun “Səkkizlik” (səkkiz kitab) əsəri sanskrit qrammatikasına həsr olunmuşdur və burada ad formasının cümlədə dəyişməsinə görə 7 hal – adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, alətlik, -ablative, yerlik halları qeyd olunmuşdur [2, s. 79].

Hal sisteminin universal linqvistik hadisə kimi baxılmamış, hər bir dilin hal sisteminin yaradılmasına fərdi şəkildə yanaşılmışdır. Müasir dilçilikdə hal kateqoriyasına dair araşdırmalarda ziddiyyətli və mübahisə doğuran fikirlərin çoxluğunun bir səbəbini də bunda axtarmaq olar.

L.Yelmslev adların cümlədə dəyişmə səbəblərini öyrənərkən müxtəlif dillərdə sözlərin mümkün əlaqə modellərini qurmuş və 216 nəzəri mümkün hal müəyyənləşdirmişdir. Bu hallardan hər biri müvafiq mənə əsasında təyin edilmişdir [3, s. 57]. Qeyd edək ki, L.Yelmslev mümkün nəzəri halları təyin edərkən mənaya əsaslanmışdır və ümumiyyətlə, sözlərarası əlaqə mənə ilə bağlıdır. Təsədüfi deyil ki, hal

konsepsiyasının banisi sayılan Ç.Fillmor da halı mənə münasibətlərini yaradan vasitə olduğunu qəbul etmişdir. Ç.Fillmor altı hallıq sistem qurmuşdur [4, s. 404-405]. Hal sistemi sonralar da ardıcıl olaraq tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatlarda həm konkret dilin hal sisteminin qurulmasına, həm də ümumiyyətlə, hal anlayışının təyin edilməsinə həsr edilmişdir. Ümumiyyətlə, dilçilikdə hala aid araşdırmalar kifayət qədər çoxdur. Hal kateqoriyasına xeyli sayda tərif verilmiş, bu anlayış izahla təyin olunmuşdur. «Hal söz birləşmələrində və cümlədə isimlərin başqa sözlərlə əlaqəsini göstərən qrammatik kateqoriyadır. Hal şəkilçiləri qoşulduqları sözləri cümlənin başqa üzvləri ilə bağlayır, başqa sözlə, onlar arasında sintaktik əlaqə yaradır» [5, s. 48]. O.S.Axmanovanın lüğətində hala belə tərif verilir: “Hal – ismin adlandırdığı predmetin gerçəkliyin digər predmetlərinə münasibətini ifadə edən və deməli həmin ismin hal kateqoriyaları formasında cümlənin digər üzvlərinə münasibətini müəyyən edən qrammatik kateqoriyadır. Hallanma isə ismin və digər substantiv sözlərin hallar üzrə dəyişmə paradigmasıdır” [6, s. 416].

M.Hüseynzadə hal barədə yazmışdır: «İsmlərin hallanması formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərdən irəli gəlir. Daha doğrusu, hallanma qrammatikanın həm morfoloji bəhsinə, həm də sintaxis bəhsinə aid bir məsələdir. Morfologiya bəhsində ismin yalnız hal şəkilçilərindən danışmaq mümkündür» [7, s.53].

“İsmlərin halları onların dəyişmə formasıdır. Bu da istər cümlədə, istərsə də müəyyən tərkib daxilində feillərin və başqa sözlərin tərkibindən (idarəsindən) asılı olaraq meydana gəlir. Bunu daha yaxşı başa düşmək üçün Azərbaycan dilində ismin adlıq halı ilə başqa hallarını müqayisə etmək kifayətdir. Məsələn, kitab, kitabın, kitaba, kitabı, kitabda, kitabdan sözlərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, kitab sözü ismin adlıq halında daha çox müstəqildir, qalan hallarda bu müstəqillik yoxdur” [8, s.187].

«Azərbaycan dilində hal kateqoriyası hallana bilən sözləri əhatə edir. Hallana bilən sözlər söz birləşməsi və cümlə daxilində fel, qoşma və adların (ismin, sifətin, sayın, əvəzliyin, o cümlədən zərfin) tələbinə görə müxtəlif formalara düşür. Bu zaman hallanan sözlərin qəbul etdiyi şəkilçilər hal şəkilçiləri olur» [9, s. 152].

Hala müxtəlif tərif və izahların verilməsi məsələsi də tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır. Məsələn, R.Heydərov yazır: “Hal kateqoriyasına dilçilikdə müxtəlif təriflər verilsə də, prosesin özü digər sözlərin (əsasən, feillərin) tələbi ilə ismin, və digər isimləşmiş sözlərin bir haldan digər hala düşməsi ilə səciyyələnir. Dünya dilçiliyində hal kateqoriyasına münasibət fərqlidir. Belə ki, müxtəlif dillərdə halların sayı tam fərqli

göstərilir. Bəzi dillərdə hal kateqoriyasının olmamasına rəğmən (fars, tacik, çin), digər dillərdə 40-dan çox hal göstərilir”[10, s. 168].

Qədim İran dilləri inkişaf etmiş hal sisteminə malik olmuş və sözdəyişmənin bu növü bütün adlara (isim, sifət, əvəzlik say), eləcə də feili sifət və məsdərləri əhatə etmişdir. Avesta dilində 8 hal (adlıq, təsirlik, yiyəlik, yönlük, alət, yerlik, çıxışlıq, çağırış) halları qeydə alınır. Qədim İran dilində bu sayı altıya qədər azalmışdır [11, s. 116].

Qədim hind dillərində də halların sayı 8 olmuş və demək olar ki, Avesta dilinə uyğun gəlir. Bu baxımdan prairan dili üçün 8 hallıq sistemi bərpa etmək olur.

Qədim İran dillərində halın ifadə vasitələri müstəqil, ön şəkilçi və ya qoşmalarla işlənərək adların cəmdə mürəkkəb sintaktik əlaqələrinin qurulmasına xidmət etmişdir. Qədim İran dillərində çağırış halı istisna olmaqla, digər hallar çoxfunksionallığı ilə diqqəti cəlb etmişdir. Buna görə də, bu və ya digər halın funksiyalarını onun hansısa bir mənası üzrə təyin etmək olmur. Halın əsas mənası və təyinatından ümumiləşdirilmiş şəkildə bəhs etmək mümkündür.

Qədim İran dillərindəndə daha arxaiki olan Avesta dilində mövcud hal sisteminin dağılması əlamətləri həm formal-morfoloji, həm də məzmun-funksional planda müşahidə olunur. Formal planda aşağıdakı əlamətlər qeyd olunur: 1) müəyyən hal formalarının yaranmasında tematik qrupa daxil olmayan əsasların tematik hallanması; məsələn, “zam” – torpaq; yerlik hal, tək zəme: gözlənilən forma isə sonu “-a” əsaslı olan köklər üçün “zami”, “zəmi” olmalı idi; 2) qeyri-tematik əsasların hallanması zamanı saitlərin əvəzlənməsi qaydalarının pozulması [11, s. 135].

S.N.Sokolov bu əlamətin meydana çıxmasını zəif əsasların güclü əsaslar sahəsinə daxil olmasında görür [12, s.61].

Məzmun planında mənanın sürüşməsi və bununla əlaqədar bəzi halların funksional qarşılıqlı əvəzlənməsi hal sisteminin dağılma təsiri kimi qeyd olunur. Qədim fars dilində hal sisteminin dağılması daha da güclənmişdir. Yönlük hal Avesta dilində xüsusi formaya malik olmuşdursa, qədim fars dilində belə forma yoxdur və onun funksiyasını yiyəlik hal yerinə yetirir. Qədim fars dilində çıxışlıq halın da müstəqil forması yoxdur. Çıxışlıq cəmdə adlıq və təsirlik halla üst-üstə düşür.

Avesta dilində özünün qrammatik hal forması olan sözlərin qazandığı qrammatik məna müəyyən ön şəkilçi və ya qoşma ilə əldə olunur.

Arxaik İran dillərində hal sisteminin dağılma prosesi sonradan daha da sürətlənmişdir. Bu prosesə təsir edən iki amil xüsusi qeyd olunur.

Birinci amil vurğunun xarakteri və yeridir. Belə hesab olunur ki, arxaik dillərdə vurğu güclü olmuş, adətən, sonndan üçüncü hecaya, yaxud ikinci heca qısa olduqda, sonndan ikinci hecaya düşmüşdür. Belə hallarda hal şəkilçiləri vurğusuz qalır və bu da onların reduksiyasına və düşməsinə səbəb olmuşdur. İkinci amil köməkçi sözlərdən ön şəkilçi və qoşmaların istifadə olunması ilə əlaqələndirilir. İlk dövrlərdə hal formalarının dəqiqləşdirilməsinə və onların sintaktik istifadə dairəsini genişləndirməyə xidmət ön şəkilçi və qoşmalar tədricən relyativ funksiyaları yerinə yetirən başlıca vasitələrə çevrilmişlər. Bu hal formalarının funksional əhəmiyyətinin zəifləməsinə və aradan çıxmasına səbəb olmuşdur.

Qədim İran dövründən sonra hal sisteminin təkamülünü aşağıdakı istiqamətlər üzrə getdiyini qeyd edirlər: 1) adların sözdəyişmə sisteminin unifikasiyasının ümumi əhəmələri ilə əlaqədar hallanma tiplərinin sayının azalması; 2) halların sayının tədricən ixtisarı; 3) bəzi halların funksiya və mənalarmın genişlənməsi[11, s. 137]. Qeyd olunan hallar artıq xotansak və soqdi dillərində ifadəsini tapmışdır. Xorəzm dillərində bu proses bir qədər ləng getmişdir. Yeni İran dilləri dövründə sözdəyişmə sistemində də əsaslı şəkildə dəyişmələr baş vermişdir. Bu dəyişmələr aşağıdakı istiqamətlərdə getmişdir: 1) hal sistemində yeni dəyişmələr baş vermişdir; 2) ikinci sözdəyişmə bazasında innovativ hal sisteminin yaranması baş vermişdir. Bu iki prosesdən birincisi ümumi səciyyəli olub, bütün yeni İran dillərinə aid olursa, ikincisi yalnız bəzi yeni İran dillərini əhatə edir.

Yenilənmiş hal sistemi olmayan dillər üçün ikihallı və azlığı ilə diqqəti cəlb edən üçhallı sistem səciyyəvidir. İkihallı sistemə vasitəsiz və vasitəli, üçhallı sistemə vasitəsiz, vasitəli və çağırış halları daxildir. Yenilənmiş hal sistemli dillərdə ikihallı, üçhallı, dördhallı və hətta beşhallı sistemlər də qeydə alınır. Bununla yanaşı, yeni İran dillərinin bir qismində (fars, tacik, şuqnan, Mərkəzi və Cənubi İran dialektləri) hal sistemi tam eliminasiyaya uğramışdır. Yeni İran dillərində adların sözdəyişmə vasitələri biri-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Onlardan bəzilərinə hal formalarının yaranmasının flektiv tipi qalmaqdadır. Bəzi dillərdə isə fleksiya bütünlüklə əlaqələndirilməsinə və əvəzlənmişdir. Müəyyən qisim dillərdə artikllə əmələ gələn analitik hal formaları vardır. Qeyd olunanlar sözdəyişmə prosesinin qeyri-müntəzəm getdiyini təsdiq edir. Bir sıra dillərdə hal sistemi bu və ya digər xüsusiyyətlərinə görə qədim İran dillərinin hal sistemi ilə tipoloji oxşarlığını saxlayırsa, digərlərində belə oxşar cəhətlər tamamilə silinmiş, yeni sistem formalaşmışdır. Yeni İran dillərinin hal sisteminin müqayisəsi yeni hal sisteminin formalaşmasının hansı yolla getdiyini öyrənməyə kömək edəcəkdir.

Flektiv tipli hallanma hazırda puştı, qurani, kürd, zaza, cənubi tat, semnan, muncan dillərində qalmışdır. Ümumi flektivlik əlaməti ətrafında birləşən bu dillərdə hal sistemi bir-birinə o qədər də yaxın deyildir. Puştı dili hallanmanın çoxtipli olması ilə fərqlənir. Qurani dilinin dialektlərindən biri olan avramani, eləcə də kürd, cənubi tat və muncan dillərində hallanma yalnız cinsi əlamətinə görə seçilir. Semnan və talış dillərində hallanma tam unifikasiya olunmuşdur. R.Heydərov talış dilində hal kateqoriyasından bəhs edərkən göstərir ki, bu dildə hal kateqoriyasının olması isə ziddiyyətli məsələlərdən sayılır. Nəinki hal sistemi, ümumiyyətlə, bu dilin qrammatik quruluşunun az araşdırılması özünü, xüsusən də, hal sisteminə münasibətdə göstərir. Talış dilində artıq cins kateqoriyasına rast gəlinmir. İki hal – vasitəli və vasitəsiz hal yalnız təkdə işlənir [10].

Ə.Rəcəbli talış dilində əsas (adlıq hal) və vasitəli halın olduğunu qeyd etmişdir [13, s. 36-40]. Bir çox tədqiqatçılar vasitəsiz adlandırdığı halı Ə.Rəcəbli əsas və ya adlıq hal adlandırır.

Fars dilində hal kateqoriyasına aid monoqrafiyasında A.Kərimov yazır: “Bir çox tədqiqatçılar kimi, fars dilində halların mənə üzrə təsnifini versək ( vasitəli, vasitəsiz və s. hallar) onda biz bununla hal kateqoriyasının fars dilində mövcud olduğunu qəbul etmiş oluruq. Biz isə bununla razılaşmırıq” [14, s. 80].

Daha əvvəl apardığımız tədqiqat işində əldə olan materiallara istinad edərək tat dilinin Lahıc ləhcəsində isimlərin üç halın – ümumi hal, obyekt hal və yiyəlik halın olduğunu qeyd etmişik [15, s. 73]. Aparılan tədqiqat və təhlil bir daha təsdiq edir ki, yeni İran dillərində hal kateqoriyasının mövcudluğu haqqında konkret nəticəyə gəlmək hələlik bir çox cəhətdən çətindir. Buna baxmayaraq, İran dillərinin əksər və əsas tədqiqatçıların fikirlərini nəzərə alaraq hal kateqoriyasının yeni İran dillərində bu və ya başqa şəkildə qaldığını söyləməli oluruq.

Yeni İran dillərinin hal sistemindəki formalar kəmiyyət əlamətinə görə də fərqlənir. Puştı, avromani, semnan, muncan və cənubi tat dialektlərinin çoxunda həm təkdə, həm də cəmdə xüsusi hal formaları vardır. Kürd dilinin mukri dialektində, talış dilində və tat dilinin takistani, eləcə də, danisfuni dialektlərində vasitəli və vasitəsiz hallar formal olaraq yalnız ismin təkinin hallanmasında fərqlənir.

Tat dilinin cənub dialektlərində artikl kateqoriyası inkişaf etməmişdi və hallanma unifikasiyaya daha çox məruz qalmışdır. Bununla belə, tat dilinin bu dialektlərində cins fərqləri təkdə qalmaqdadır. Bu dialektlərdə ikiüzvlü hal sistemi istifadə olunur. Vasitəsiz hal və vasitəli

hallar mövcuddur. Çali, caqzabadi, xiaraci, xozini, əsfarvarini, əbrəhəməbadi dialektlərində həm təkdə, həm də cəmdə ikiüzvlü hal sistemi yalnız kişi cinsi üçün tətbiqini tapır. Qadın cinsinə aid olan isimlər təkdə vasitəli hal şəkilçisini itirmiş və yalnız cəmdə hallanır. Bu zaman istifadə olunan şəkilçi kişi cinsindəki sözlərdə işlənənlərlə eyni olur. Bu baxımdan tat dilində hal sisteminin dağılma istiqamətində irəli getdiyini söyləmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, İran dillərinin hal sistemini sinxron və diaxron planda öyrənmək o qədər də sadə məsələ deyildir. Yeni İran dilləri, o cümlədən də tat dili İran dilləri hal sisteminin qədim dövrlərinə aid bəzi əlamətləri saxlamışdır. Bu cəhət, fikrimizcə, tat dilinin dialektlərində, həmçinin Azərbaycan tatlarının dilində də müşahidə oluna bilər.

#### **ƏDƏBİYYAT:**

1. Аристотель. Поэтика. Риторика. Санкт-Петербург., Азбука, 2000, 348 с.
2. Античная теория языка и стиля. Санкт-Петербург, Алетея, 1996, 362 с.
3. Елмслев Л. Язык и речь// Звегинцев В.А. история языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.2. Москва, Прогресс, 1960, с. 56-66.
4. Филлмор Ч. Дело о падеже// Лингвистика XX века: система и структура языка. Ч.II. Москва, Изд-во РУ дружбанародов, 2004, с. 75-97
5. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1989, 362 s.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, Сов. энциклопедия, 1969, 608 с.
7. Huseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Maarif, 1973
8. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş Bakı, Maarif, 1980, 316 s.
9. Xəlilov B. . Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, Elm, 2000
10. Heydərov R. Azərbaycan və talış dillərində hal kateqoriyası// Filologiya məsələləri. Bakı, "Elm və Təhsil, 2013, N 6, s. 168-173
11. Керимова А.А., Расторгуева В.С. Категория падежа// Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Т.2.. москва, Наука, 1975, с. 117-200

12. Соколов С.Н. Авестийский язык. Москва, Наука, 1961.
13. Рəcəбли Ə. Talışlar və talış dili. Bakı: BDU, 1994, 81 s.
14. Kərimov A. Hal münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri (tarixi aspektdə). Bakı, Adiloğlu, 246 s.
15. Hüseynova G. Lahic tatlarının dili. Bakı, Nurlan, 2002, 198 s.

**Гюльсум Гусейнова**

**Категория состояния в иранских языках**

**Резюме**

В статье исследуются вопросы категории состояния в древних и современных иранских языках. Исследование показывает, что в современных иранских языках наблюдается разрушение системы условия в иранских языках вместо существования и многочисленных категорий состояния. Существуют серьезные расхождения мнений у исследователей в связи системы состояния в современных иранских языках, возможное их число и в наименовании этих состояний. Этот аспект подтверждает необходимость проведения сравнительных исследований, диахронное и синхронное изучение проблемы категории состояния на основе материалов отдельных иранских языков.

**Gulsum Huseynova**

**Category of condition in Iranian languages**

**Resume**

The article investigates category of condition questions in ancient and modern Iranian languages. The research discovers that disperse of category of condition is observed in modern Iranian languages instead of their existence and multitudinous of category of condition. There are strict disagreements between researchers in regard with condition system of Iranian languages, their naming and possible number of these conditions. This aspect justifies necessity of comparative research, diachronic and synchronic study of problems covering conditional category of the Iranian languages on the bases of separate materials of the Iranian languages.